

דקויות בניתוח הסגנון הערבי בכתבי רב סעדיה גאון ושמואל בן חפני

יהושע בלאו

לשונם של טקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים רבת שכבות היא. מתרצצים בה יסודות קלאסיים, בתר-קלאסיים, ניאור-ערביים ותיקוני יתר, ביסודו של עניין שלא בטובתם של הכותבים, אך יש שהמחבר כותב בכוונה תחילה בלשון כלולה זו, כשהוא מחקה טקסטים ערביים-יהודיים אחרים. אולם קשה מאוד להבחין בכוונות המחבר, על-כן חשוב לעמוד על בקיאותם של מחברים שונים במכמני הערבית הקלאסית, שהרי עשויה היא לשמש כנקודה ארכימדית להכרת כוונת הכותב. כך למשל חיבור הכתוב בלשון המונית, אך מכיל תופעת לשון המעידה על ידיעה טובה של הערבית הקלאסית, יש לראותו מסתמא ככתוב בכוונה תחילה בלשון המונית.¹ ספר המשקף בקיאות בניתוחן של תופעות דקדוקיות אך כתוב בערבית בינונית (יהודית) טיפוסית, מעיד לכאורה, שהמחבר שאף רק באופן תיאורטי לכתוב בערבית הקלאסית, אולם למעשה שימשה לו הערבית הבתר-קלאסית כמופת.²

זהו המצב לכאורה בכתבי רס"ג ורשב"ח, המשקפים בקיאות בדקויות הסגנון הקלאסי. אין בידינו אוטוגראפים משני גאונים אלו, אך לפחות לגבי רס"ג אפשר להגיע להכרת לשונו המקורית על סמך סידור תפילותיו, המבוסס על כתבי-יד רבים. ברור לגמרי, שאוצר המילים של רס"ג (וזה נכון גם לגבי רשב"ח) בתר-קלאסי הוא, וגם תחבירו אינו קלאסי: הוא למשל משתמש בקביעות בתווית רק לפני שם המיספר ולא לפני העצם המנוי;³ איננו מקפיד בשימשו בזוגי;⁴ פועל הקודם לנושא בריבוי (או לשם קיבוצי כנושא) עשוי לבוא אצלו בריבוי;⁵ תיאור מוקדם של משפט עשוי

1 במקרה כזה (בקשר לפירוש לפרקי אבות, המיוחס לדוד בן אברהם, נכד הרמב"ם) דנתי במאמר, העומד להתפרסם בספר היוכל לכבוד דוד איילון.

2 זה המצב לגבי פירושו של עלי בן סלימאן הקראי לספר בראשית; השווה את הערתי בספרי: J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*², Jerusalem 1981, p. 48, n. 2

3 עיין: 'י' דודזון, ש' אסף, 'י' יואל, סדור רב סעדיה גאון, ירושלים 1941, עמ' 56, סעיף 28.

4 עיין: 'י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים², ירושלים תש"ם, עמ' 99 שורה 5 מלמטה, עמ' 100 שורה 4, ועוד.

5 עיין בספרי (לעיל, הערה 4), עמ' 129 שורה 6, עמ' 130 שורה 9 ואילך (מחק שם, עמ' קכז שורה 9 ועמ' רלח שורה 3, כי ג'מאעה משמשת בהם כנושא ולא כנושא).

להתחבר עם המשפט באמצעות פ'.⁶ אף כי לעת עתה אין ביכולתנו לאשש את תחבירו של רשב"ח, אין למעשה ספק, שגם הוא בתר־קלאסי. אם משתמשים הם אפוא בלשון בתר־קלאסית, אף כי בקיאותם בדקויות של הסגנון הערבי טובה, על כורחנו נטען, שאף כי מסתמא שאפו לכתוב בערבית קלאסית, הרי למעשה נצטיירה הלשון הבתר־קלאסית כקלאסית בעיניהם. יוצא שעיסוקיהם בדקויות הסגנון הערבי, נוסף על העניין שיש בהם לעצמם, מפיצים אור אף על מעמדן של הלשון הקלאסית והלשון הבתר־קלאסית בכתיבהם.

אני מביא אפוא דוגמאות אחדות, המלמדות עד כמה ידעו שני גאונים אלו את הסגנון הקלאסי. הבקי בכתיבהם לא יתקשה להוסיף עליהן:
 בישיעה א: א נמנים המלכים עזיהו יותם אחז חזקיהו ללא ו"ו החיבור ביניהם, אולם רס"ג תירגמם: עזיה ויותם ואחז וחזקיהו — וכך מסביר הגאון את הוספת הו"וין:

ואמא זיאדה אלוואת פי ויותם (!) ואחז וחזקיהו לאני וג'דת אלעבראניין יג'וון בלא ואו כקולה ראובן שמעון לוי ויהודה ונחו קולהם אדם שת אנוש קינן מהללאל ירד ומא (!) אשבה ד'לך ווג'דת אלעבר לא תנסק אלא בואו פמנאה קלת עזיהו ויותם ואחז וחזקיהו ועלי אן אלנץ בלא ואואת.

ותרגומו: 'ואשר לתוספת הו"וין ב'יותם ואחז וחזקיהו', הרי מפני שמצאתי, שהעברים מתירים [שימוש] בלא ו"ו, כאומרי "ראובן שמעון לוי (ויהודה)" (שמות א: ב) וכאומרם "אנוש קינן מהללאל ירד" [ד"ה א א: א-ב] והדומים להם. ומצאתי, שהעברים אינם סודרים [את דבריהם] אלא בו"ו. על כן תירגמתי "עזיהו ויותם ואחז וחזקיהו", אף על פי שהכתוב בלא ו'וין.⁷ ואכן כך דורש הסגנון הערבי.⁸

לעומת ההסתכלות הכללית, המשתקפת בדברי רס"ג בדוגמה הקודמת, פרט סגנוני מצומצם בא לידי ביטוי בדוגמה הבאה: רס"ג מתרגם את 'הנה ה' רוכב על עב קל' (ישע' יט: א) במילים: 'הוד'א אללה מצ'מן אמרה סחאבא מסרעא', שתרגומו: 'הנה ה' מפקיד את ציוויו אל עב מהיר'. הגאון מנמק את תרגומו: מאחר שהרכיבה היא אחד מפרטי התנועה ממקום למקום, אין ליחס תנועה זו לבורא ויש ליחסה לנברא.⁹ והוא מוסיף: 'ואד' לא יחסן פי אללגה אלתי אכ'רג'נא אליהא אן יצ'ע עלי אל'אמר תרכיבא... כלומר: 'ומאחר שבשפה, שתרגמנו אליה לא יאה ליחס לציוויו

6 עיין בספרי (לעיל, הערה 4), עמ' 203, שורה 7 מלמטה (אמנם רק לפי כתב־יד אחד). גם סטיות מורפוס־ינטאקטיות מתועדות היטב בסדור רס"ג: הוא משתמש בעתיד כסיומת 'ון בכל מצב תחבירי — עיין פרטים בספרי (לעיל, הערה 2), עמ' 63-64.

7 עיין 'הקדמת ר' סעדיה לישעיה', סיני, צד (תשמ"ד), עמ' קיז, שורה 17, בהוצאתו ובתרגומו הנאמנים של י' רצהבי; התרגום נמצא בעמוד קו, שורה 13.

8 עיין למשל: H. Reckendorf, *Arabische Syntax*, Heidelberg 1921, p. 321, par. 165.2.

9 רצהבי, 'מפירושו ר' סעדיה לישעיה', סיני, צ (תשמ"ב), עמ' ריט, סעיף ג (את התרגום ימצא המעיין בעמ' קצט, שם). את 'אשכ'אץ' (שם, שורה 2) יש להבין כפרטים.

רכיבה,¹⁰ משמעו שלדעת הגאון אין הסגנון הערבי סובל ביטוי מעין 'ה' הפקיד את הרכיבה בידי עב מהר'. כאמור, לפנינו פרט בלבד, אבל אף הוא מבליט את דאגתו של רס"ג לטהרת הסגנון הערבי.

ר' שמואל בן חפני מקפיד להבחין בין נרדפות ערביות. כך הוא תירגם 'ויפות תואר' (בראשית מא:יח) — 'חסנאת אלשיאת' (משורש ושי), והוא מסביר: 'ופסרת ויפות תואר חסנאת אלשיאת ולם אפסרה חסנאת אלחלי לאן לגה אלערב אסתעמלת אלשיאת פי אלחיואן גיר אלנאטק מקאם אסתעמאלהם אלחלי פי אלנאטקין ואראדו בלפט' אלשיאת אלואן אלחיואנאת...'¹¹, כלומר: 'תירגמתי 'ויפות תואר' "יפות אלשיאת" ולא תירגמתי "יפות אלחלי", כי שפת הערבים משתמשת ב"אלשיאת" כבעלי-חיים שאינם מדברים, בו בזמן שהיא משתמשת ב"אלחלי" במדברים,¹² והתכוונו כביטוי "אלשיאת" לצבעי בעלי החיים. הנה כי כן, רשב"ח יוצא, על סמך דקויות הלשון הערבית ונרדפותיה, נגד תרגומו של רס"ג,¹³ שתירגם את 'ויפות תואר' — 'חסנאת אלחלי'.

בהקשר זה אוסיף הערה: גם במקומות אחרים יש להבחין את תרגומו ואת פירושו של הרשב"ח על רקע תרגומו של רב סעדיה גאון. אכן העיר גרינבאום על מקום כזה,¹⁴ אבל זהו המצב גם בתרגומו שם, עמ' רנג, שורה 4 מלמטה. 'ואתה צויתה' (בראשית מה:יט) תירגם רס"ג 'ואנת מאמור' ואילו רשב"ח (שם, עמ' רנא, שורה 8 מלמטה) 'ואנת אמרת', ובעמ' רנג, שורה 4 מלמטה, מנמק רשב"ח את תרגומו: 'ופסרת צוית אמרת ולם אפסרה מאמורא לאן ד'לך תפסיר מצוה והד'א נט'יר קולה כי כן צויתי', כלומר: 'ותרגמתי "צוית" ב"אמרת" ולא תרגמתי "מאמור", כי זה תרגום "מצוה", וזה דומה לאומרו "כי כן צויתי"'. דבריו מכוונים כמובן לדברי רס"ג, ויש להוסיף זאת שם (עמ' רנג, הערה 70). במקומות אחרים עשוי תרגומו של שמואל בן חפני, בגלל היותו אספקלריה לתרגום רס"ג, לאושש נוסחאות, כגון (בראשית מב:לג): 'בהדה'ה אלכ'לה' ליד 'בכ'לה', כפי שדנתי בכך במקום אחר.¹⁵ והנה רשב"ח מתרגם גם כאן (בעמ' קפא-קפג): 'בהדה'ה אלכ'לה' ומקיים בזה גירסה זו (אולם במקומות אחרים מתאוששת הגירסה בלא כינוי רמז: רס"ג תירגם 'אצנעו כ'לה' [בראשית מה:יז, יט] ותרגום זה נראה מקורי גם לפי תרגומו של רשב"ח: 'אצנעו

10 שם, שורה 12 מלמטה.

11 עיין: א' גרינבאום, פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון, ירושלים תשל"ט, עמ' קיט, שורה 3 ושורה 14.

12 עיין למשל במילונו של: E.W. Lane, *Maddu-l-Kamoos...*, London 1863-1893, ערך חליה.

13 כך נראה לי, שיש לפרש את דברי רשב"ח, שלא כדברי גרינבאום (לעיל, הערה 11), עמ' קיח, הערה 77.

14 ראה ספרו (לעיל, הערה 11), עמ' קלו, הערה 126. גם הדוגמאות הנוספות המובאות בקטע זה לקוחות ממקור זה, וההפניות להן ניתנו בגוף הטקסט.

15 ראה מאמרי: 'זוטות לשוניות מתחום הערבית-היהודית של ימי-הביניים', מחקרי עדות וגניזה, ירושלים תשמ"א, עמ' 125.

כ'לא־לא' (עמ' רנא, שורות 16, 19); אשר לריבוי כאן, רשב"ח מעיר: 'אמא קול פרעה ליוסף ען אכ'ותה "זאת עשור", פלם ירד בה כ'לה ואחדה, לכנה אראד בה כ'לא־לא ג'מאעה ואפעאל כת'ירה' (עמ' רנג, שורה 13 מלמטה). כלומר: 'ואשר לדברי פרעה ליוסף על אחיו "זאת עשור", לא נתכוון בזה לעניין אחד, אלא נתכוון בזה לעניינים רבים ולפעולות מרובות', ואף דבריו אלו מכוונים נגד חרגומו של רס"ג, אף כי בבחירת המלה 'כ'לה' תלוי רשב"ח ברס"ג.
ועוד אומר רשב"ח:

'ואל יחר אפך בעבדך' [בראשית מד: יח] פסרת ולא ישתד גצ'בך עלי עבדך ולם אפסרה ולא ישתד חרדך עלי עבדך לאן אלחרד ואלגצ'ב ועלי אנהמא ג'מיעא חרכה אלנפס אלגצ'ביה פאן אכ'תלאפהמא הו באלכת'רה ואלקלה, ומע אלגצ'ב אלעזם עלי אלאנתקאם וליס ד'לך מע אלחרד וד'לך אן אלחרד אנמא יכון מן אלאנסאן עלי אהל מחבתה פי גלט או תפריט יג'רי מנהם... פאמא אלגצ'ב פהו עלי אלאבעדין (עמ' רלא, שורה 6).

כלומר: 'וְאֵל יַחַר אֶפְךָ בְּעַבְדְּךָ' — תירגמתי [את 'אף' במלה] גצ'ב ולא תירגמתיו [במלה] חרד, מפני ש־חרד ו־גצ'ב, אף ששניהם תנועת הנפש הרגזנית, שוֹנֵי־ס ברוב ובמיעוט, ועם גצ'ב יש החלטה להתנקם ואין זה עם חרד, מפני ש־חרד נובע מן האדם כלפי אהוביו דווקא בגלל טעות או הזנחה מצדם... ואשר ל־גצ'ב, הוא כלפי רחוקים'. ובדומה לכך הוא אומר: 'ופסרת ביגון שאלה [בראשית מד: כט] באלחזן אלי אלתי'רי ולם אפסרה באלגם, לאן אלגם אקצר מדה מן אלחזן ולאן ללחזן סבכין אמא פקד מחבוב או פות מטלוב' (עמ' רלה, שורה 2 מלמטה). כלומר: 'ותירגמתי "ביגון שאלה" [במלה] חזן ולא תירגמתיו [במלה] גם, מפני ש־גם נמשך זמן קצר מ־חזן ומפני ש־לחזן שתי סיבות, או אוכדן אהוב או החמצת מבוקש'.

אציין עוד שלוש דקויות הבחנה אחרות של שמואל בן חפני: (א) הגאון קובע, שלא יפה לומר בערבית 'ולבו הטיל ספק' ושך קלבה (שם, עמ' רנו, שורה 6 מלמטה); (ב) הגאון מעיר, ש־אלתקאט 'ליקוט' מציין¹⁶ דבר מפוזר (עמ' רצא, שורה 10); (ג) הערה כת תוקף כללי יותר היא זו, שלפיה רק בעברית, אך לא בערבית, אפשר להסב 'בנים' לכן יחיד. על כן תרגם 'ובני דן חשים' ב־ואכן (ר"ל 'ובן') דן חשים, ביחיד ולא בריבוי (עמ' רעג, שורה אחרונה).

הדוגמאות המעטות האלה, שעל נקלה אפשר להרחיבן, מעידות על בקיאותם של שני הגאונים בדקויות הסגנון הערבי, וזה מעניין כשלעצמו. אולם הפער בין בקיאותם זו ובין רמת הלשון שכתבו בה למעשה מרמז לכאורה, שנתכוונו לכתוב למעשה בלשון בחר־קלאסית, גם אם באופן תיאורטי שאפו אל הלשון הקלאסית ממש, ולהכרה זו חשיבות לא־מעטה בכאונו להעריך נכונה את מעמד הערבית־היהודית של ימי־הביניים בהיסטוריה של הלשון הערבית.